345sk25

२५

॥पृथिवीसूक्तम्॥

प्रस्तावना

ऋषिभिः दृष्टानां शब्दानाम् आख्या वेद इति। ते च शब्दाः यथायथम् मौखिकपरम्परया सहस्रशः वर्षाणि आस्तिकैः सुरक्षिताः। यतो हि संस्कृतसाहित्ये वेदा तुङ्गस्थानम् अधिकुर्वन्ति। भारते धर्मव्यवस्था वेदायत्ता एव। वेदान् अवलम्ब्य एव स्मृत्यादयः प्रणीताः सन्ति। वेदाः स्वतः प्रमाणम्। स्मृत्यादयः तु वेदमूलकतया प्रमाणत्वेन अङ्गीकृताः। अत एव श्रुतिस्मृत्योः विरोधे श्रुतिरेव गरीयसी। न केवलं धर्ममूलकतयैव वेदाः समादृताः, अपि तु विश्वस्मिन् सर्वप्राचीनग्रन्थतया अपि। प्राचीनानि धर्मसमाज-व्यवहार-प्रभृतीनि वस्तुजातानि बोधयितुं श्रुतय एव क्षमन्ते। विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्थाः यैः ते वेदाः इति। सायणस्तु अपौरुषेयं वाक्यं वेद इत्याह। इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोः अलौकिकम् उपायं यो वेदयति स वेद इति। तथाहि उक्तम् -

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता॥" इति।

वेदाः चत्वारः भवन्ति। तथा हि - ऋग्वेदः, सामवेदः, यजुर्वेदः, अथर्ववेदश्चेति। प्रकृतपाठे अस्मिन् अर्थववेदे अन्तर्गतस्य पृथिवीसूक्तं वर्ण्यते। यथा इन्द्रादिसूक्तेषु इन्द्रादिदेवाः विविधरूपेण वर्णिताः तथैव पृथिवीसूक्ते अपि पृथिवी विविधरूपेण वर्णिता। वस्तुतः अथर्ववेदीयपृथिवीसूक्ते (१२.१) ६३ मन्त्राः सन्ति। तेषु मन्त्रेषु विंशतिः मन्त्राः अस्मिन् पाठे प्रदत्ताः सन्ति। अस्य सूक्तस्य अथर्वा ऋषिः, भूमिः पृथ्वी च देवते। अथर्वा ऋषिः पृथिवीं विविधरूपेण वर्णितवान्।

उद्देश्यानि

एतं पाठं पठित्वा भवान्-

- पृथिवीसूक्तस्य संहितापाठं संस्वरम् ज्ञातुं शक्नुयात्।
- पृथिवीसूक्तस्य पदपाठं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- पृथिवीसूक्तस्य मन्त्राणाम् अन्वयं कर्तुम् समर्थो भविष्यति।
- ऋजुतया पृथिवीसूक्तस्य अर्थम् अध्येष्यते।
- पृथिवीसूक्तस्य केषाञ्चित् शब्दानाम् व्याकरणं ज्ञास्यति।

- पृथिव्याः विविधरूपेण वर्णनं कर्तुं शक्नुयात्।
- वैदिकशब्दान् ज्ञातुं शक्नुयात्।
- वैदिकलौकिकशब्दयोः भेदं कर्तुं शक्नुयात्।

२५.१) मूलपाठः

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो
ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति।
सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्यु-
रुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु॥१॥
असंबाधं बध्यतो मानवानां
यस्या उद्वतः प्रवतः समं बहु।
नानावीर्या ओषधीर्या बिभर्ति
पृथिवी नः प्रथतां राध्यतां नः॥२

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो
यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः।
यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत्
सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु॥३

यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या
यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः।
या बिभर्ति बहुधा प्राणदेजत्
सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु॥४

यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे
यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन्।
गवामश्वानां वयसश्च विष्ठा
भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु॥५

विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा
हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी।
वैश्वानरं बिभ्रती भूमिरग्नि-
मिन्द्रऋषभा द्रविणे नो दधातु॥६

यां रक्षन्त्यस्वप्ना विश्वदानीं
देवा भूमिं पृथिवीमप्रमादम्।
सा नो मधु प्रियं दुहा-
मथो उक्षतु वर्चसा॥७

यार्णवेधि सलिलमग्र आसीद्

यां मायाभिरन्वचरन् मनीषिणः।
यस्या हृदयं परमे व्योऽमन्त्
सत्येनावृतममृतं पृथिव्याः।
सा नो भूमिस्त्विषिं बलं
राष्ट्रे दधातूत्तमे॥८

यस्यामापः परिचराः समानी-
रहोरात्रे अप्रमादं क्षरन्ति।
सा नो भूमिर्भूरिधारा पयो-
दुहामथो उक्षतु वर्चसा॥९

यामश्विनावमिमातां विष्णुर्यस्यां विचक्रमे।
इन्द्रो यां चक्र आत्मनेनमित्रां शचीपतिः।
सा नो भूमिर्वि सृजतां माता पुत्राय मे पयः॥१०

टिप्पणी

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु।
बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ताम्।
अजीतोहतो अक्षतोध्यष्ठां पृथिवीमहम्॥११

यत् ते मध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्वऽ: संबभूवुः।तासु नो धेह्यभि नः पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः। पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु॥१२॥

यस्यां वेदिं परिगृह्णन्ति भूम्यां यस्यां यज्ञं तन्वते विश्वकर्माणः।
यस्यां मीयन्ते स्वरवः पृथिव्यामूर्ध्वाः शुक्रा आहत्याः पुरस्तात्। सा नो भूमिर्वर्धयद् वर्धमाना॥१३॥

यो नो द्वेषत्पृथिवि यः पृतन्याद्योऽभिदासान् मनसा यो वधेन।
तं नो भूमे रन्धय पूर्वकृत्वरि॥१४

त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं बिभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः।तवेमे पृथिवि पञ्च मानवा येभ्यो ज्योतिरमृतं मर्त्येभ्य उद्यन्त्सूर्यो रश्मिभिरातनोति॥१५॥

ता नः प्रजाः सं दुहतां समग्रा वाचो मधु पृथिवि धेहि मह्यम्॥१६॥

विश्वस्वंऽ मातरमोषधीनां ध्रुवां भूमिं पृथिवीं धर्मणा धृताम्।शिवां स्योनामनु चरेम विश्वहा॥१७॥

महत्सधस्थं महती बभूविथ महान् वेग एजथुर्वेपथुष्टे।
महांस्त्वेन्द्रो रक्षत्यप्रमादम्।
सा नो भूमे प्र रोचय हिरण्यस्येव संदृशि मा नो द्विक्षत कश्चन॥१८॥

अग्निर्भूम्यामोषधीष्वग्निमापो बिभ्रत्यग्निरश्मसु।अग्निरन्तः पुरुषेषु गोष्वश्वेष्वग्नयः॥१९॥

अग्निर्दिव आ तपत्यग्नेर्देवस्योर्वं१न्तरिक्षम्।अग्निं मर्तास इन्धते हव्यवाहं घृतप्रियम्॥२०॥

२५.२) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो
ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति।
सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्यु-
रुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु॥१॥

पदपाठः- सत्यम्। बृहद्। ऋतम्। उग्रम्। दीक्षा। तपः। ब्रह्म। यज्ञः। पृथिवीम्। धारयन्ति॥ सा। न। भूतस्य। भव्यस्य। पत्नी। उरुम्। लोकम्। पृथिवी। नः। कृणोतु॥ १॥

अन्वयः- सत्यं बृहत् ऋतम् उग्रं दीक्षा तपः यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति। भूतस्य भव्यस्य पत्नी सा नः पृथिवी नः लोकम् उग्रं करोतु।

सरलार्थः- महत्सत्यादयः पृथिवीं धारयन्तः सन्ति। अतीतानागतानां पत्नी पृथिवी अस्माकं कृते महल्लोकं प्रयच्छेत्।

व्याकरणम्-

- ऋतम्- ऋ-धातोः क्तप्रत्यये।
- धारयन्ति- धृ-धातोः णिचि लटि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- कृणोतु- कृ-धातोः लोटि प्रथमपुरुषैकवचने वैदिकं रूपम्।

असंबाधं मध्यतो मानवानां
यस्यां उद्वत प्रवतः समं बहु।
नानावीर्या ओषधीर्या बिभर्ति
पृथिवी नः प्रथतां राध्यतां नः॥२॥

पदपाठः- अ॒स॒म्ऽबा॒धम्। म॒ध्य॒तः। मा॒न॒वाना॑म्। यस्याः॑। उ॒त्ऽवतः॑। प्र॒ऽवतः॑। स॒मम्। बहु॥ नाना॑ऽवीर्याः। ओष॑धीः। या। बिभ॑र्ति। पृ॒थि॒वी। नः॒। प्र॒थ॒ताम्। राध्य॑ताम्। नः॒॥ २॥

अन्वयः- यस्याः बहु उद्वतः प्रवतः समं मानवानां मध्यतः असम्बाधं याः नानावीर्याः ओषधीः बिभर्ति, पृथिवी नः प्रथताम्, नः राध्यताम्।

सरलार्थः- या अबद्धापि मानवान् बध्नाति, यस्याः भूमिः वैचित्र्यपूर्णा, या बहुशक्तिसम्पन्नौषधिवृक्षान् धारयति, सा पृथिवी अस्माकं समीपे विस्तीर्णा भवतु, अस्माकं कृते पुष्पैः शोभिता भवतु।

व्याकरणम्-

- प्रथताम्- प्रथ्-धातोः लोटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- राध्यताम्- राध्-धातोः लोटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- नानावीर्याः- नाना वीर्याणि यासां ताः इति बहुव्रीहिसमासः।
- बिभर्ति- भृ-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने।

यस्यां॑ स॒मु॒द्र उ॒त सिन्धु॒रापो॒
यस्या॒मन्नं॑ कृ॒ष्टयः॑ संब॒भू॒वुः।
यस्या॑मि॒दं जिन्व॑ति प्रा॒णदे॒ज॒त्
सा नो॒ भूमिः॑ पू॒र्वपेये॑ दधा॒तु॥३॥

पदपाठः- यस्या॑म्। स॒मु॒द्रः। उ॒त। सिन्धुः॑। आपः॑। यस्या॑म्। अन्न॑म्। कृ॒ष्टयः॑। सम्ऽब॒भू॒वुः॥ यस्या॑म्। इ॒दम्। जिन्व॑ति। प्रा॒णत्। एज॑त्। सा। नः॒। भूमिः॑। पू॒र्वऽपेये॑। द॒धा॒तु॥३॥

अन्वयः- यस्यां समुद्रः सिन्धुः उत आपः, यस्याम् अन्नं कृष्टयः सम्बभूवुः, यस्याम् इदं प्राणत् एजत् जिन्वति, सा भूमिः नः पूर्वपेये दधातु।

सरलार्थः- यत्र समुद्राः नद्यः जलानि सन्ति, यत्र शस्यादयः कर्षणकारिणः मानवाः सम्भूताः भवन्ति, यत्र प्राणशीलाः गतिशीलाः(कम्पनशीलाः) जीवन्ति, सा भूमिः अस्मान् प्रथमपानसदृशे आनन्दे प्रस्थापयतु।

व्याकरणम्-

- सम्बभूवुः- सम्पूर्वकात् भू-धातोः लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- प्राणत्- प्रपूर्वकात् अन्-धातोः शतृप्रत्यये।
- एजत्- एज्-धातोः शतुप्रत्यये।
- जिन्वति- जिन्द्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- दधातु- धा-धातोः लोटि प्रथमपुरुषैकवचने।

यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्याः
यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः।
या बिभर्ति बहुधा प्राणदेजत्
सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु॥४॥

पदपाठः- यस्याः। चतस्रः। प्रऽदिशः। पृथिव्याः। यस्याम्। अन्नम्। कृष्टयः। सम्ऽबभूवुः॥ या। बिभर्ति। बहुऽधा। प्राणत्। एजत्। सा। नः। भूमिः। गोषु। अपि। अन्ने। दधातु॥४॥

अन्वयः- यस्याः पृथिव्याः चतस्रः प्रदिशः, यस्याम् अन्नं कृष्टयः सम्बभूवुः, या प्राणत् एजत् बहुधा बिभर्ति, मा भूमिः नः गोषु अपि अन्नेषु दधातु।

सरलार्थः- यस्याः पृथिव्याः चतस्रः दिशः सन्ति, यस्यां पृथिव्याम् शस्यानि उत्पन्नानि मनुष्याश्च उत्पन्नाः, या पृथिवी प्राणशीलान् गतिशीलान्(कम्पशीलान्) च विविधप्रकारेण धारयति, सा पृथिवी अस्मान् गवादिपशुषु शस्ये च प्रस्थापयतु।

व्याकरणम्-

- कृष्टयः- कृष्-धातोः भावे क्तिन्प्रत्यये प्रथमाबहुवचने रूपम्।
- संबभूवुः- सम्पूर्वकभू-धातोः लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने।

यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे
यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन्।
गवामश्वानां वयसश्च विष्ठा
भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु॥५॥

पदपाठः- यस्याम्। पूर्वे। पूर्वऽजनाः। विचक्रिरे। यस्याम्। देवाः। असुरान्। अभिऽअवर्तयन्। गवाम्। अश्वानाम्। वयसः। च। विऽस्था। भगम्। वर्चः। पृथिवी। नः। दधातु॥५॥

अन्वयः- यस्यां पूर्वे पूर्वजनाः विचक्रिरे यस्यां देवाः असुरान् अभ्यवर्तयन्। पृथिवी गवाम् अश्वानां वयसः च विष्ठा, न भगं वर्चः दधातु।

सरलार्थः- यस्यां पृथिव्यां पूर्वजाः विविधकर्माणि अकुर्वन्, यस्यां पृथिव्यां देवाः असुरान् पराजीतवन्तः, या पृथिवी गवादीनां विचित्रम् आश्रयस्थानम्, सा पृथिवी अस्मभ्यम् ऐश्वर्यं तेजश्च प्रयच्छतु।

व्याकरणम्-

- विचक्रिरे- विपूर्वकात् कृ-धातोः लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- अभ्यवर्तयन्- अभिपूर्वकात् वृ-धातोः णिचि लङि प्रथमपुरुणबहुवचने।
- विष्ठा- विपूर्वकात् स्था-धातोः कप्रत्यये।

विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा
हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी।
वैश्वानरं बिभ्रती भूमिरग्नि-
मिन्द्रऋषभा द्रविणे नो दधातु॥६॥

पदपाठः- विश्वम्ऽभरा। वसुऽधानी। प्रतिऽस्था। हिरण्यऽवक्षा। जगतः। निवेशनी॥ वैश्वानरम्। बिभ्रती। भूमिः। अग्निम्। इन्द्रऽऋषभा। द्रविणे। नः। दधातु॥६॥

अन्वयः- विश्वंभरा, वसुधानी, प्रतिष्ठा, हिरण्यवक्षा, जगतः निवेशनी, इन्द्रऋषभा भूमिः वैश्वानरम् अग्नि बिभ्रती नः द्रविणे दधातु।

सरलार्थः- विश्वस्य भरणपोषणकारिका, धनस्य धारिका, समेषाम् आश्रयस्थानं, हृदये सुवर्णधारिका, जगतः निवासस्थानम् अथवा जगति उत्पन्नानां प्राणिनाम् शैथिल्यदानकारिका, इन्द्रेण रक्षिता पृथिवी वैश्वानरं धारयन्ती अस्मान् धने प्रस्थापयतु।

व्याकरणम्-

- विश्वम्भरा- विश्वं भरतीति या सा विश्वम्भरा।
- वसुधानी- वसूपपदात् धा-धातोः ल्युटि ङीपि।

- हिरण्यवक्षा- हिरण्यं वक्षे यस्याः सेति बहुव्रीहिः।
- निवेशनी- न्युपपदात् विश्-धातोः ल्युटि ङीपि।
- बिभ्रती- विपूर्वकभृ-धातोः शतृप्रत्यये ङीपि।
- इन्द्रऋषभा- इन्द्रः ऋषभः यस्याः सा इति बहुव्रीहिः।

यां रक्ष॑न्त्यस्व॒प्ना वि॑श्व॒दानीं॑
दे॒वा भूमिं॑ पृथि॒वीमप्र॑मादम्।
सा नो॒ मधु॑ प्रि॒यं दु॑हा॒-
मथो॑ उक्षतु॒ वर्च॑सा॥७॥

पदपाठः- याम्। रक्ष॑न्ति। अ॒स्व॒प्नाः। वि॒श्व॒ऽदानी॑म्। दे॒वाः। भूमि॑म्। पृ॒थि॒वीम्।
अप्र॑ऽमादम्॥ सा। नः॒। मधु॑। प्रि॒यम्। दु॒हा॒म्। अथो॒ इति॑। उ॒क्ष॒तु॒। वर्च॑सा॥७॥

अन्वयः- यां पृथिवी भूमिम् अस्वप्नाः देवाः विश्वदानीम् अप्रमादं रक्षन्ति सा (पृथिवी) नः प्रियं मधु दुहाम् अथो वर्चसा उक्षतु।

सरलार्थः- निद्राविहीनाः देवाः प्रमादरहिताः सन्तः यां विस्तृतां पृथिवीं रक्षयन्ति सैव पृथिवी मधु क्षरतु किञ्च तेजः प्रसारयतु।

व्याकरणम्-

- रक्षन्ति- रक्ष्-धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- विश्वदानीम्- विश्वोपपदात् धा-धातोः ल्युटि ङीपि।
- दुहाम्- आत्मनेपदिनः दुह्-धातोः लोटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- उक्षतु- उक्ष्-धातोः लोटि प्रथमपुरुषैकवचने।

यार्ण॒वेऽधि॑ सलि॒लमग्र॒ आसी॒त्
यां मा॒याभि॑र॒न्वच॑रन् मनी॒षिणः॑।
यस्या॒ हृद॑यं पर॒मे व्यो॑ऽमन्
स॒त्येनावृ॑तम॒मृतं॑ पृथि॒व्याः।
सा नो॒ भूमि॒स्त्विषिं॒ बलं॑
रा॒ष्ट्रे द॑धातू॒त्तमे॥८॥

पदपाठः- या। अर्णवे। अधि। सलिलम्। अग्रे। आसीत्। याम्। मायाभिः। अनुऽअचरन्। मनीषिणः॥ यस्याः। हृदयम्। परमे। विऽओमन्। सत्येन। आऽवृतम्। अमृतम्। पृथिव्याः॥ सा। नः। भूमिः। त्विषिम्। बलम्। राष्ट्रे। दधातु। उत्ऽतमे॥८॥

अन्वयः- या अग्रे अर्णवे सलिलम् अधि आसीत् यां मनीषिणः मायाभिः अन्वचरन्, यस्याः पृथिव्याः सत्येन आवृतम्, अमृतं हृदयं परमे व्योमन् सा भूमिः न बलं उत्तमे राष्ट्रे दधातु।

सरलार्थः- या पृथिवी आदौ समुद्रमध्ये स्थिता आसीत्, मनीषिणः यां बुद्ध्या प्राप्नुवन्ति, यस्याः पृथिव्याः अमृतहृदयं सत्येनावृतं सा पृथिवी अस्मान् उत्तमराष्ट्रे प्रस्थापयतु अथवा सा भूमिः अस्मभ्यम् उत्तमराष्ट्रार्थं तेजः शक्तिं च प्रयच्छतु।

व्याकरणम्-

- अन्वचरन्- अनूपपदात् चर्-धातोः लङि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- व्योमन्- व्योम्नि इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।

यस्यामापः परिचराः समानी-
रहोरात्रे अप्रमादं क्षरन्ति।
सा नो भूमिर्भूरिधारा पयो-
दुहामथो उक्षतु वर्चसा॥९॥

पदपाठः- यस्याम्। आपः। परिऽचराः। समानीः। अहोरात्रे इति। अप्रऽमादम्। क्षरन्ति। सा। नः। भूमिः। भूरिऽधारा। पयः। दुहाम्। अथो इति। उक्षतु। वर्चसा॥९॥

अन्वयः- यस्यां परिचरा आपः समानी अहोरात्रे अप्रमादं क्षरन्ति। भूरिधारा सा भूमिः नः पयः दुहाम् अथो वर्चसा उक्षतु।

सरलार्थः- यस्यां पृथिव्यां चतुर्दिक्षु विचरन्ति जलानि दिवसे रात्रौ च बाधराहित्येन प्रवहन्ति। एवं बहुधारासम्पन्ना पृथिवी अस्मभ्यं दुग्धं(जलं) प्रयच्छतु अथवा सा पृथिवी अस्माकं कृते बहुधारया दुग्धं दोग्धु किञ्च तेजसा अभिषिञ्चतु।

व्याकरणम्-

- अहोरात्रे - अहश्च रात्रिश्च इति द्वन्द्वसमासस्य द्विवचनान्तं रूपम्।
- क्षरन्ति - क्षर् इति अर्थकात् लटि प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- दुहाम् - दुह्-धातोः लोट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने वैदिकं रूपम्।

याम॒श्विना॒वमि॑मातां॒ विष्णु॒र्यस्यां॑ विचक्र॒मे।

इन्द्रो॒ यां च॒क्र आ॒त्मने॑ऽनमि॒त्रां शची॒पतिः॑।

सा नो॒ भूमि॒र्वि सृ॑जतां मा॒ता पु॒त्राय॑ मे॒ पयः॑॥१०॥

पदपाठः- याम्। अ॒श्विनौ॑। अमि॑माताम्। विष्णुः॑। यस्या॑म्। वि॒ऽच॒क्र॒मे। इन्द्रः॑। याम्। च॒क्रे। आ॒त्मने॑। अ॒न॒मि॒त्राम्। शची॒ऽपतिः॑। सा। नः॒। भूमिः॑। वि। सृ॒ज॒ता॒म्। मा॒ता। पु॒त्राय॑। मे॒। पयः॑॥१०॥

अन्वयः- याम् अश्विनौ अभिमाताम्, यस्यां विष्णुः विचक्रमे, यां शचीपतिः इन्द्र आत्मने अनमित्रां चक्रे, नः सा पृथिवी माता ते पुत्राय पयः विसृजताम्।

सरलार्थः- यस्याः पृथिव्याः अश्विनौ परिमापं चक्रतुः, यस्यां विष्णुः पादन्यासं चकार, यां शचीपतिः इन्द्रः स्वस्य कृते अशत्रूकृतवान्, सैव अस्माकं पृथिवीमाता अस्मभ्यं दुग्धं प्रयच्छतु।

व्याकरणम्-

- अभिमाताम्- अभ्युपसर्गात् मा-धातोः लङि प्रथमपुरुषद्विवचने।
- विचक्रमे- व्युपसर्गात् क्रम्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- चक्रे- आत्मनेपदिनः कृ-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- वि सृजताम्- व्युपसर्गात् सृज्-धातोः लोटि प्रथमपुरुषैकवचने।

पाठगतप्रश्नाः

१. पृथिवीसूक्तस्य कः ऋषिः का च देवता।
२. के पृथिवीं धारयन्ति।
३. पृथिवी कान् धारयति।
४. ऋतम् इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
५. पृथिव्याः कति दिशः।
६. जिन्वति इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
७. कीदृशी पृथिवी ऐश्वर्यं तेजश्च प्रयच्छतु।
८. विश्वंभरा इति शब्दस्य कः अर्थः।
९. वसुधानी शब्दस्य कः अर्थः।

१०. हिरण्यवक्षा इत्यस्य विग्रहं समासं च लिखत।

११. इन्द्रऋषभा इत्यस्य विग्रहं समासं च लिखत।

१२. अस्वप्नाः इत्यस्य कः अर्थः।

१३. दुहाम् इति रूपं कस्मिन् लकारे।

१४. उक्षतु इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।

१५. कः शचीपतिः।

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोऽरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु।
बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ताम्।

अजीतोऽहतो अक्षतोऽध्यष्ठां पृथिवीमहम्॥११॥

पदपाठः- गिरयः। ते। पर्वताः। हिमऽवन्तः। अरण्यम्। ते। पृथिवि। स्योनम्। अस्तु।

बभ्रुम्। कृष्णाम्। रोहिणीम्। विश्वऽरूपाम्। ध्रुवाम्। भूमिम्। पृथिवीम्। इन्द्रऽगुप्ताम्॥

अजीतः। अहतः। अक्षतः। अधि। अस्थाम्। पृथिवीम्। अहम्॥११॥

अन्वयः- पृथिवि ते गिरयः हिमवन्तः पर्वताः ते अरण्यं स्योनम् अस्तु। बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां इन्द्रगुप्तां भूमिं पृथिवीम् अहम् अजीतः अहतः अधि अस्थाम्।

सरलार्थः- हे पृथिवि तव गिरयः हिमावृताः पर्वताश्च कल्याणकारिणः, किञ्च तव वनानि कल्याणकारकाणि सन्तु। बभ्र्वादिरूपविशिष्टा स्थिरा इन्द्रेण रक्षिता सुविस्तृता पृथिवी अपराजिता अहिंसिता नाशरहिता भवन्ती प्रतिष्ठतु।

व्याकरणम्-

- अजीतः- जि-धातोः क्तप्रत्यये जीतः इति रूपम्। ततः न जीतः अजीतः इति नञ्तत्पुरुषसमासः।
- अहतः- हन्-धातोः क्तप्रत्यये हतः इति रूपम्। न हतः अहतः इति नञ्तत्पुरुषसमासः।
- अक्षतः- क्षत्-धातोः क्तप्रत्यये क्षतः इति रूपम्। न क्षतः अक्षतः इति नञ्तत्पुरुषसमासः।
- अधि अस्थाम्- अध्युपसर्गात् स्थाधातो लङि उत्तमपुरुषैकवचने।

यत् ते मध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्वऽः संबभूवुः।तासु नो धेह्यभि नः पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः। पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु॥१२॥

पदपाठः- यत्। ते। मध्यम्। पृथिवि। यत्। च। नभ्यम्। याः। ते। उर्जः। तन्वऽः। सम्ऽबभूवुः॥ तासु। नः। धेहि। अभि। नः। पवस्व। माता। भूमिः॥ पुत्रः। अहम्। पृथिव्याः॥ पर्जन्यः। पिता। सः। ॐ इति। नः। पिपर्तु॥१२॥

अन्वयः- पृथिवि यत्, ते मध्यं, यत् नभ्यं च, या ते तन्वः ऊर्जः संबभूवुः तासु नः धेहि, नः अभि पवस्व, भूमिः माता, अहं पृथिव्याः पुत्रः, पर्जन्यः पिता। सः नः पिपर्तु।

सरलार्थः- हे पृथिवि तव यः मध्यभागः अस्ति, यत् नाभिक्षेत्रं, किञ्च यः तव शरीरात् उत्पन्नः रसः तेषु सर्वेषु अस्मान् धारयतु। अस्मान् पवित्रीकुरु। भूमिः माता अस्ति, अहं पृथिव्याः पुत्रः अस्मि, पर्जन्यः पिता अस्ति, सः अस्माकं पालनपोषणं करोतु।

व्याकरणम्-

- धेहि- धा-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने।
- पवस्व- पू-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने।
- पिपर्तु- पृ-धातोः प्रथमपुरुषैकवचने।

यस्यां वेदिं परिगृह्णन्ति भूम्यां यस्यां यज्ञं तन्वते विश्वकर्माणः।
यस्यां मीयन्ते स्वरवः पृथिव्यामूर्ध्वाः शुक्रा आहुत्याः पुरस्तात्। सा नो भूमिर्वर्धयद् वर्धमाना॥१३॥

पदपाठः- यस्याम्। वेदिम्। परिऽगृह्णन्ति। भूम्याम्। यस्याम्। यज्ञम्। तन्वते। विश्वऽकर्माणः॥ यस्याम् मीयन्ते। स्वरवः। पृथिव्याम्। ऊर्ध्वाः। शुक्राः। आऽहुत्याः। पुरस्तात्॥ सा। नः। भूमिः। वर्धयत्। वर्धमाना॥१३॥

अन्वयः- यस्यां भूम्यां वेदिं परिगृह्णन्ति, विश्वकर्माणः यस्यां यज्ञं तन्वते, यस्यां पृथिव्याम् आहुत्याः पुरस्तात् ऊर्ध्वाः शुक्राः स्वरवः मीयन्ते, सा भूमिः वर्धमाना नः वर्धयत्।

सरलार्थः- यस्यां पृथिव्यां देवाः वेदिनिर्माणं कुर्वन्ति, यस्यां यज्ञं सम्पादयन्ति, किञ्च यस्याम् आहुतिदानात् पूर्वं प्रकाशमानयज्ञीययूपं मीयन्ते, सा भूमिः वर्धयन्ती अस्मान् वर्धयतु।

व्याकरणम्-

- परिगृह्णन्ति- पर्युपसर्गात् ग्रह्-धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- तन्वते- आत्मनेपदिनः तन्-धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- मीयन्ते- आत्मनेपदिनः मा-धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने।

- वर्धयत्- वृध्-धातोः लोटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- वर्धमाना- वृध्-धातोः शानचि टापि प्रथमैकवचने।

यो नो द्वेषत् पृथिवि यः पृतन्याद्योऽभिदासान् मनसा यो वधेन। तं नो भूमे रन्धय पूर्वकृत्वरि॥१४॥

पदपाठः- यः। नः। द्वेषत्। पृथिवि। यः। अभिऽदासात्। मनसा। यः। वधेन। तम्। नः। भूमे। रन्धय। पूर्वऽकृत्वरि॥१४॥

अन्वयः- (हे) पृथिवि यः नः द्वेषत् यः पृतन्यात् यः मनसा यः वधेन अभिदासात् (हे) भूमे (हे) पूर्वकृत्वरि, तं नः रन्धय।

सरलार्थः- हे पृथिवि यः अस्मान् द्वेष्टि, यः युद्धं करोति, यः मनसा तथा शस्त्रेण दमनं करोति, हे पूर्वकृत्वरि तं त्वं नाशय।

व्याकरणम्-

- द्वेषत्- द्विष्-धातोः लोट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- पृतन्यात्- पृतन्य इति नामधातोः लेट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- अभिदासात्- अभि इति उपपदपूर्वकात् दस्-धातोः लेट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- रन्धय – रन्ध-धातोः णिजन्तात् लोट्-लकारस्य रूपम्।

त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं बिभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः।तवेमे पृथिवि पञ्च मानवा येभ्यो ज्योतिरमृतं मर्त्येभ्य उद्यन्त्सूर्यो रश्मिभिरातनोति॥१५॥

पदपाठः- त्वत्। जाताः। त्वयि। चरन्ति। मर्त्याः। त्वम्। बिभर्षि। द्विऽपदः। त्वम्। चतुःऽपदः॥ तव। इमे। पृथिवि। पञ्च। मानवाः। येभ्यः। ज्योतिः। अमृतम्। मर्त्येभ्यः॥ उत्ऽयन्। सूर्यः। रश्मिऽभिः। आऽतनोति॥१५॥

अन्वयः- त्वत् जाता मर्त्याः त्वयि चरन्ति, त्वं द्विपदः त्वं चतुष्पदः बिभर्षि। पृथिवि इमे मानवाः येभ्यः मर्त्येभ्यः उद्यन् सूर्यः रश्मिभिः अमृतम् आतनोति।

सरलार्थः- त्वत्तः जाताः प्राणिनः त्वयि एव विचरन्ति, त्वं पादद्वयधारिणं किञ्च पादचतुष्टयधारिणं धारयसि। हे पृथिवि सर्वे मनुष्याः तव, येषां कृते उद्यन् सूर्यः स्वकिरणेन अमृततुल्यं प्रकाशं प्रसारयति।

व्याकरणम्-

- बिभर्षि- भृ-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- आतनोति- आङ्पूर्वकतन्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने।

ता नः प्रजाः सं दुह्रतां समग्रा वाचो मधु पृथिवि धेहि मह्यम्॥१६॥

पदपाठः- ताः। नः। प्रऽजाः। सम्। दुह्रताम्। सम्ऽअग्राः। वाचः। मधु। पृथिवि। धेहि। मह्यम्॥१६॥

अन्वयः- ताः समग्राः प्रजाः नः सं दुह्रताम्। (हे) पृथिवि मह्यं वाचः मधु धेहि।

सरलार्थः- ते समग्रप्राणिनः अस्मभ्यं सम्यक् सुखं प्रयच्छन्तु। हे पृथिवि वाचः मधुरतां अस्मभ्यं प्रयच्छतु।

व्याकरणम्-

- दुह्रताम्- दुह्-धातोः लोट्-लकारस्य रूपम् इदम्।
- धेहि- धा-धातोः लोट-लकारस्य रूपम् इदम्।

विश्वस्वंऽ मातरमोषधीनां ध्रुवां भूमिं पृथिवीं धर्मणा धृताम्।शिवां स्योनामनु चरेम विश्वहा॥१७॥

पदपाठः- विश्वऽस्वम्। मातरम्। ओषधीनाम्। ध्रुवाम्। भूमिम्। पृथिवीम्। धर्मणा। धृताम्। शिवाम्। स्योनाम्। अनु। चरेम। विश्वहा॥१७॥

अन्वयः- विश्वस्वम् ओषधीनां मातरं ध्रुवां, पृथिवीं धर्मणा धृतां भूमिं (वयं) विश्वहा अनु चरेम।

सरलार्थः- सर्वेषाम् उत्पन्नकारिकायाः, औषधीनां मातुः, दृढायाः, प्रशस्तायाः किञ्च धर्मेण धृतायाः, कल्याणकारिकायाः, सुखदानकारिकायाः पृथिव्याः उपरि वयं सर्वदा विचरामः।

व्याकरणम्-

- विश्वसम्- विश्वस् इति प्रातिपदिकस्य द्वितीयायाः एकवचने रूपम्।
- अनुचरेम- अनु इति उपसर्गपूर्वकात् चर्-धातोः लोट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।

म॒हत्स॒धस्थं॑ म॒हती ब॑भूविथ म॒हान् वेग॑ ए॒जथु॑र्वे॒पथु॑ष्टे।
म॒हांस्त्वेन्द्रो॑ रक्ष॒त्यप्र॑मादम्।
सा नो॑ भू॒मे प्र रो॑चय॒ हिर॑ण्यस्येव सं॒दृशि मा नो॒ द्विक्षत कश्च॒न॥१८॥

पदपाठः- म॒हत्। स॒धऽस्थ॑म्। म॒ह॒ती। ब॒भूवि॒थ। म॒हान्। वेग॑ः। ए॒जथु॑ः। वे॒पथु॑ः। ते॒॥

म॒हान्। त्वा॒। इन्द्र॑ः। र॒क्षति॒। अप्र॑ऽमादम्। सा। न॒ः। भू॒मे। प्र। रो॒च॒य॒। हिर॑ण्यस्यऽइव।

स॒म्ऽदृशि॑। मा। न॒ः। द्वि॒क्ष॒त॒। क॑ः। च॒न॥१८॥

अन्वयः- (हे पृथिवि) महती(त्वं) महत् सधस्थं बभूविथ, ते महान् वेगः, एजथुः वेपथुः च। महान् इन्द्रः त्वा अप्रमादं रक्षति। हे भूमे सा (त्वं) संदृशि नः हिरण्यस्येव प्र रोचयः, नः कश्चन मा द्विक्षत।

सरलार्थः- हे पृथिवि त्वं महत् निवासस्थलम्, तव वेगः महान्, कम्पनं च महत्, किञ्च महान् इन्द्रः सावधानेन त्वां रक्षति। एवंभूते हे पृथिवि त्वम् एवम् अस्मान् रुचिविषयान् कुरु यथा सुवर्णः रुचिकरः भवति। कश्चिदपि अस्मान् प्रति न द्वेषं कुर्यात्।

व्याकरणम्-

- बभूविथ- भू-धातोः लिटि मध्यमपुरुषैकवचने।
- एजथुः- एज्-धातोः लिटि मध्यमपुरुषद्विवचने।
- वेपथुः- विप्-धातोः लिटि मध्यमपुरुषद्विवचने।
- रक्षति- रक्ष्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- रोचय- रुच्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने।

अ॒ग्निर्भूम्या॒मोष॑धीष्व॒ग्निमापो॑ बिभ्रत्य॒ग्निरश्म॑सु।अ॒ग्निर॒न्तः पुरु॑षेषु॒
गोष्वश्वे॑ष्व॒ग्नय॑ः॥१९॥

पदपाठः- अ॒ग्निः। भूम्या॑म्। ओष॑धीषु। अ॒ग्निम्। आप॑ः। बि॒भ्र॒ति॒। अ॒ग्निः।

अश्म॑ऽसु॥ अ॒ग्निः। अ॒न्तः। पुरु॑षेषु। गोषु॑। अश्वे॑षु। अ॒ग्नय॑ः॥१९॥

अन्वयः-भूम्याम् अग्निः, औषधीषु आपः अग्निं बिभ्रति, अग्निः अश्मसु पुरुषेषु अन्तः अग्नयः, गोषु अश्वेषु।

सरलार्थः- अग्निः भूमौ अस्ति, जलम् अग्निं धारयति किञ्च प्रस्तरे अपि अग्निः अस्ति, पुरुषेषु जठराग्निः अस्ति। किञ्च गोषु अश्वेषु अपि अग्निः अस्ति।

व्याकरणम्-

अ॒ग्निर्दि॒व आ त॑पत्य॒ग्नेर्दे॒वस्यो॒र्व॑१॒न्तरि॑क्षम्।अ॒ग्निं मर्ता॑स इन्धते हव्य॒वाह॑ं घृ॒तप्रि॑यम्॥२०॥

पदपाठः- अ॒ग्निः। दि॒वः। आ। त॒प॒ति॒। अ॒ग्नेः। दे॒वस्य॑। उ॒रु। अ॒न्तरि॑क्षम्। अ॒ग्निम्। मर्ता॑सः। इ॒न्ध॒ते। ह॒व्य॒ऽवाह॑म्। घृ॒तऽप्रि॑यम्॥२०॥

अन्वयः- अग्निः दिवः आतपति, देवस्य अग्नेः उरु अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षं मर्तासः अग्निम् इन्धते हव्यवाहं घृतप्रियम्।

सरलार्थः- सूर्यदेवः स्वर्गे तपति। एतत् महत् अन्तरिक्षमण्डलमपि अग्निः एव, मरणशीलाः प्राणिनः अग्निमेव प्रज्वालयन्ति।

व्याकरणम्-

- आतपति - आङ् इति उपसर्गपूर्वकात् तप्-धातोः लट्लकारस्य रूपम्।
- उरु- प्रचुरार्थे वेदे उरुशब्दस्य प्रयोगः भवति।
- इन्धते - इन्ध-धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- हव्यवाहम्- हव्यं वहति यः स इति हव्यवाहः , तम् इति उपपदतत्पुरुषः।

पाठगतप्रश्नाः

१६. स्योनम् इत्यस्य कः अर्थः।
१७. जि-धातोः क्तप्रत्यये किं रूपम्।
१८. भूमिः का अस्ति।
१९. अहं पृथिव्याः कः अस्मि।
२०. तन्वते इति रूपं कस्यधातोः।
२१. धेहि इति कस्मिन् लकारे।
२२. एजतुः इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
२३. वेपथुः इति रूपं कस्यधातोः।

२४. अग्निः क्व क्व अस्ति।

२५. रोचय इति रूपं कस्मिन् लकारे।

२५.३) पृथिवीसूक्तस्य सारः

वैदिकानाम् ऋषीणां मनसि सर्वदा परमतत्त्वस्य एव स्फुरणं, तत्र एव तेषां रमणम् इति नास्ति। तेषां मनसि अपि विद्यन्ते अलौकिकसौन्दर्यभावनाः नैसर्गिकप्रीतिः च। याः प्रीतिभावनाः तान् प्रेरयन्ति रस-भावमयेषु विषयेषु। तादृशस्य सौन्दर्यसंस्कृतस्य भावस्य वर्णना अथर्ववेदस्य भूमिसूक्ते अस्ति। अथर्ववेदीयं पृथिवीसूक्तं न केवलं वैदिकानाम् ऋषीणां प्रगाढज्ञानस्य निदर्शनम् अपि तु सौन्दर्यभावनायाः सहृदयतायाः च चरमं निदर्शनम्।

इदं सुक्तम् अथर्ववेदस्य द्वादशकाण्डे अन्तर्भवति। एतादृशी भावसौन्दर्यसमृद्धा रचना वैदिकसाहित्येषु दुर्लभा। अत्र ऋषिः अथर्वा तस्य पृथिवीविषयकं हृद्गतं प्रेमभावं प्रदर्शयति।

विचित्ररूपवती अस्माकं पृथिविमाता। सा हि अस्माकं चिरपरिचिता मृन्मयी मूर्तिः। तया साकं अस्माकं योगः नाडीगतः। तस्याः एव अङ्के अस्माकं जन्म मरणं च अत्रैव। तस्मादेव सा देवतारूपेण कल्पिता वैदिकैः ऋषिभिः। तस्याः महिमानं वर्णयितुं वैदिककवयः धौर्यसीमानम् अतिक्राम्यन्ति। जनन्या धरित्र्या सह द्युलोकस्य अपि प्रार्थनायां रताः ऋषयः, यतो हि द्युलोकः अस्माकं पितृतुल्यः। तस्याः च पत्नीरूपा हि पृथिवी इति भावना ऋषीणां सूक्ष्मबुद्धिगोचरा। तथाहि आम्नातम् ऋग्वेदे-

'द्यौः पितः पृथिवि मातरध्रुग् अग्ने भ्रातर्वसवो मृलत नः।' इति।(ऋ.६.५१.५)

द्युलोकं पृथिवीलोकं च जनकजननीरूपेण पश्यन्ति वैदिककवयः। तयोः मेलनेनैव सृष्टिः। तयोः मध्ये अविनाभावसम्बन्धः अस्ति यथा अस्ति पार्वतीपरमेश्वरयोः मध्ये। तमेव अविनाभावसम्बन्धं कल्पयितुं तयोः स्वामीस्त्रीकल्पना। अनन्तकालाद् एव एतौ वर्तमानौ।

तथाहि आम्नातम्- 'ध्रुवा द्यौः ध्रुवा पृथिवी।" इति।

तयोः पृथगस्तित्वं नास्ति यतो हि तौ सम्पृक्तौ। अत एव द्युलोकस्य मन्त्रैः पृथक् स्तुतिः न कृता। पृथिवीमातुः एकस्मिन् सूक्ते एव त्रिभिः ऋङ्मन्त्रभिः स्तुतिः कृता। परन्तु तेषां स्तुतिः पृथक् रूपेण नास्ति इति हेतोः वैदिकर्षयः तेषां स्तुतौ उदासीनाः आसन् इति अपि न चिन्तनीयम्। ते प्रसिद्धदेवतावन्दनया सह एव मर्त्यानाम् अपि पृथिवीप्रभृतीनां देवानां स्तुतिं कृतवन्तः।

तेषां दृष्टौ पृथिवी विस्तिर्णा, महती, जगतः सुखदायिनी, घृतवती, पयस्वती, यज्ञवती च अस्ति। ते पृथिव्याः मातृरूपवर्णनायां सर्वदा मुखराः सन्ति। मनुष्याणां जीवनदशायां मरणदशायां च एकमात्रम् आश्रयः पृथिवी जीवानां जननीस्वरूपा। वैदिकाः ऋषयः एतां पृथिवीं जननीरूपेण पूजयन्ति।

ऋग्वेदीयानाम् ऋषीणां पृथिवीविषयिणी या भावना बीजरूपेण लुकायिता आसीत् तस्य बीजस्य अङ्कुरोद्गमः अथर्ववेदस्य पृथिवीसूक्ते अभवत्। अत्र हि त्रयषष्टिः मन्त्राः सन्ति। येषु दार्शनिकभावनायाः प्रवाहः दृश्यते। न केवलं दार्शनिकभावनायाः अपि तु तया सम्मिलितायाः प्रकृतिप्रेमभावनायाः अपि

सम्यक् अङ्कुरोद्गमः अत्र जातः। ऋषेः अथर्वणः दृष्टौ पृथिवी महिममयी भूतभविष्यत्कालस्य च नियन्त्री। सत्यं, बृहत्, ऋतम्, दीक्षा, उग्रतपस्या, ब्रह्म, यज्ञश्च तस्याः धारकाः। तथाहि आम्नातं पृथिवीसूक्ते-

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ती॥ इति।(अ.वे.१२.१.१)

विचित्ररूपिणी अस्माकं पृथिवीमाता। तस्याः कुत्रचित् समतलं, कुत्रचित् च बन्धुरभूमिः। अत्र विद्यन्ते नदी-पर्वत-समुद्र-उर्वरभूमयः विचित्रधर्मिनः प्राणिनः च। फलप्रदायकस्य ओषधिवृक्षस्य सा एव आधाररूपा। अस्माकं प्राणान् सा वक्षे बिभर्ति। तथाहि आम्नातं पृथिवीसूक्ते- **'या बिभर्ति बहुधा प्राणद् एजत्'**। इति।

सृष्टेः आदितः सा विश्वम्भरा विश्वधात्री च। सा विश्वम्भरा वसुधानी प्रतिष्ठा। तस्याः हिरन्मयवक्षदेशः सर्वेषां जगताम् आश्रयः। तस्याः गर्भे जनिं प्राप्य द्विपद-चतुष्पदप्राणिनः सर्वे तत्रैव विचरन्ति। तथाहि आम्नातं पृथिवीसूक्ते-

'तज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं बिभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः।" इति। तस्याः हृदयं परमव्योम्नि सत्येन आवृतम्। तथाहि आम्नातं - **"यस्यां हृदयं परमे व्योमन् सत्येनावृतममृतं पृथिव्याः"**। इति। देवगणसेविता सा पवित्रयज्ञकर्मणां वेदितुल्या। तत्रैव हविषः आहूत्या देवमानवानां मिलनक्षेत्रं रच्यते।

विश्वधात्री जननी पृथिवी सर्वेषां देवगणानां पूज्या। अश्विनीकुमारौ तस्य परिमापकौ। विष्णुः स्वयं तत्र द्वितीयपादं स्थापयामास। वीरश्रेष्ठः इन्द्रः यस्य रक्षणार्थं सर्वदा नियुक्तः। तस्याः दुग्धसेवनेन विश्वे प्राणिनः पुष्टिमन्तः भवन्ति।

आहहोः कालादेव सा प्राणिनिवहानां जनयित्री धात्री च। कुत्रचित् सा सर्वसहा कठिना, कुत्रचित् क्षमामयी सा अन्नदात्री, पयस्वती, शान्तिरूपिणी, सुगन्धा च। पर्जन्यदेवः अत्र नित्यं वर्षति। अतः सः कविकल्पनायां पृथिव्याः पतिः। मनुष्याः श्रद्धया देवान् उद्दिश्य अत्र एव हविः प्रददति। तथाहि आम्नातं पृथिवीसूक्ते-

'भूम्यां देवेभ्यो ददति यज्ञं हव्यं अरंकृतम् (२.१.२२) इति। अस्याः मृत्तिकायाः गन्धेन मुग्धः कविः सर्वेषां सार्विकं मङ्गलं प्रार्थयति अनेन मन्त्रेण- ' तेन मा सुरभिं कृणु मा नो द्विक्षत कश्चन '॥ इति।

अस्याः पृथिव्याः वक्षसि जायमानम् आघातं सोढुम् असमर्थः कविः। कदाचित् भूम्याः खननं क्रियते चेदपि सा क्षतिः शीघ्रमेव पूरणीया इति कवेः प्रार्थना। तथाहि आम्नातं पृथिवीसूक्ते-

'यत् ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु।

मा ते मर्म विमृग्वरि मा ते हृदयम् अर्पिषम् '॥ (अ.वे.१२.१.६३) इति। दुष्टशिष्टयोः उभयोः आश्रयः तस्याः क्रोडम्। पृथिवीमातुः आश्रयधन्यः कविः प्रार्थयति हे स्वर्गसखे पृथिवि त्वम् अस्माकम् आश्रयदात्री भव, त्वं सम्पदा श्रिया च भूत्या च अस्माकं पुष्टिं विदधातु। तथाहि आम्नातम् अथर्ववेदीये पृथिवीसूक्ते -

'सं विदाना दिवा कवे श्रियां मा धेहि भूत्याम् '। इति॥ (अ.वे.१२.१.६३) इति शम्।

२५.४) पृथिवीस्वरूपम्

भारतीयपरम्परायाम् अचेतनवस्तूनामपि अधिष्ठात्री देवता अङ्गीकृता। द्युलोको यथा देवानां तथैव पृथिवीलोकः मनुष्याणां मनुष्येतराणां जीवानामपि निवासस्थानम्। अयं तु अचेतनः परन्तु अस्य अधिष्ठात्र्या देवतयायं संयुक्तः नियमितश्च। अतो वैदिकसाहित्ये अस्य भूरिशो वन्दनाः विधीयन्ते।

अथर्ववेदीयपृथिवीसूक्ते पृथिव्याः महत्त्वं कीर्त्यते। उत्पत्तेः पुरा समुद्रपयसि निमज्जिता आसीत् इयं पृथिवी। विद्वांसः स्वपराक्रमेण इमाम् अवापुः। अस्याः कतिपयक्षेत्राणि जलपूर्णानि कतिपयक्षेत्राणि स्थलानि च। अस्यां भूमिवैचित्र्यमपि लक्ष्यते। अत्र पयोधाराः स्वप्राणिकुलम् आनन्दयन्तः सरसं सावलीलं प्रवहन्ति। अस्य प्रभावेण मनुष्याः यशः धनम् आधिपत्यञ्च लभन्ते। तथाहि आम्नातम् -

ते नो गृणानो महिनी महि श्रवः

क्षत्रं द्यावापृथिवी धासथो बृहत्।

येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा

पनाय्यमोजो अस्मे समन्वितम्।। इति।

माता यथा स्वपुत्रं पयः पाययति तेन तं वर्धयति च तथैव पृथिवी अपि सर्वान् अमृतसमं जलं पाययति तान् सम्यक्तया वर्धयति च। माता यथा स्वपुत्रेषु भेदं न करोति, सर्वान् समानतया स्निहाति एवमेव पृथिवी अपि साध्वसाधुविचारम् अवज्ञाय सर्वान् अन्नधनादिना पालयति। तस्मात् पृथिव्याः मातृत्वं सर्वतः प्रसिद्धं वेदमन्त्रादिषु। द्यावापृथिव्योः वर्णनावसरेऽपि अस्याः मातृरूपत्वं प्रस्फुट्यते। ततः आम्नातम् -

उरुव्यचसा महिनी असश्चता

पिता माता च भुवनानि रक्षतः।

सुधृष्टमे वपुषे न रोदसी

पिता यत्सीमभि रूपैरवासयत्।। इति।

ऋग्वेदीये द्यावापृथिवीसूक्ते उच्यते यत् इयं जगतः स्थितिं सम्पाद्य तथा जगच्चक्रस्य विरामहीनां गतिं च विधाय जगतः मातृरूपेण आत्मानं प्रकटितवती। आम्नातञ्च तत्र -

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव

ऋतावरी रजसो धारयत्कवी।

सुजन्मनो धिषणे अन्तरीयते

देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः।। इति।

एवमेव जगतो मातृरूपेण धात्रीरूपेण पालयित्रीरूपेण च बहुधा सा स्तूयते इति शिवम्।।

पाठसारः

अथर्ववेदसंहितायाः द्वादशकाण्डस्य प्रथमसूक्तस्य भूमिः पृथ्वी वा देवता। अथर्वा ऋषिः। सूक्तेस्मिन् पृथिव्याः भूमेर्वा वैशिष्ट्यं विस्तरेण उपन्यस्तम् अस्ति। ऋषिः अथर्वा ब्रूते यत् सत्यं, बृहत्, ऋतम्, उग्रं, दीक्षा, तपः, यज्ञः, ब्रह्म पृथिवीं धारयन्ति। इयं भूमिः मनवानां मध्ये असम्बाधम् अस्ति। अस्याः उद्वतः प्रवतः समं बहु प्रदेशाः सन्ति। इयमेव नानावीर्याः ओषधीः बिभर्ति। पृथिव्यामेव समुद्रः सिन्धुः आपश्च प्रवहन्ति। पृथिव्यामेव सर्वे जडजंगमाः आनन्दिताः भवन्ति। अस्याः पृथिव्याः चतस्रः प्रदिशः सन्ति। इत्थं विश्वंभरा, वसुधानी, प्रतिष्ठा, हिरण्यवक्षा, जगतः निवेशनी, इन्द्रऋषभा भूमिः वैश्वानरम् अग्निं बिभ्रती अस्मान् द्रविणे दधातु। या पृथिवी प्रलयावस्थायां सृष्टेः प्राक् सलिले निमग्ना आसीत्। मनीषिणः यां पृथिवीं बुद्ध्वा अन्वचरन्। यस्याः पृथिव्याः सत्येन आवृतम् अमृतं हृदयं परमे व्योम्नि प्रतिष्ठितम् अस्ति। यस्यां पृथिव्यां परिचराः समानीः सार्वभौमिकाः आपः अहोरात्रे अप्रमादं क्षरन्ति, सा भूमिधारा भूमिः अस्मान् पयः दुहाम्, तेजसा अभिसिञ्चतु। सा माता भूमिः मे पुत्राय पयः विसृजताम्। भूमिः माता अहं पृथिव्याः पुत्रः अस्मि- माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. पृथिवीसूक्तस्य सारं लिखत।
२. पृथिवीसूक्ते पृथिवी कथं वर्णिता इति प्रतिपादय।
३. पृथिवीसूक्ते अग्निः कथं वर्णितः इति ससूक्तं प्रतिपादय।
४. सत्यं बृहद्ऋतमुग्रम्.... इति मन्त्रं व्याख्यात।
५. गिरयस्ते पर्वताः..... इति मन्त्रं व्याख्यात।
६. यस्यां वेदि.... इति मन्त्रं व्याख्यात।
७. यत् ते मध्यम्... इति मन्त्रं व्याख्यात।
८. महांस्त्वेन्द्रो... इति मन्त्रं व्याख्यात।
९. त्वज्जाता... इति मन्त्रं व्याख्यात।
१०. यस्याश्चतस्रः.... इति मन्त्रं व्याख्यात।

२५.५) पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. अथर्वा ऋषिः, अग्निः पृथ्वी च देवते।
२. सत्यं बृहत् ऋतम् उग्रं दीक्षा तपः यज्ञः।

३. बहुशक्तिसम्पन्नौषधिवृक्षान्।

४. ऋ-धातोः क्तप्रत्यये।

५. चतस्रः।

६. जिन्द्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने।

७. यस्यां पृथिव्यां पूर्वजाः विविधकर्माणि अकुर्वन्, यस्यां पृथिव्यां देवाः असुरान् पराजीतवन्तः, या पृथिवी गवादीनां विचित्रम् आश्रयस्थानम्।

८. विश्वस्य भरणपोषणकारिका।

९. धनस्य धारिका।

१०. हिरण्यं वक्षे यस्याः सेति बहुव्रीहिः।

११. इन्द्रः ऋषभः यस्याः सा इति बहुव्रीहिः।

१२. स्वप्नविहीनाः।

१३. लोटि।

१४. उक्ष्-धातोः लोटि प्रथमपुरुषैकवचने।

१५. इन्द्रः।

उत्तराणि-२

१६. कल्याणकारि।

१७. जीतः।

१८. माता।

१९. पुत्रः।

२०. तन्।

२१. लोटि।

२२. एज्-धातोः लिटि मध्यमपुरुषद्विवचने।

२३. विप्-धातोः।

२४. भूमौ, प्रस्तरे, पुरुषेषु जठराग्निरूपेण।

२५. लोटि।

॥ इति पञ्चविंशः पाठः ॥